

**Johann P. Arnason: The Future that Failed.
Origins and Destinies of the Soviet Model**

London, Routledge 1993, 239 s.

Historický kolaps režimů sovětského typu z konce 80. a počátku 90. let vyvolal novou vlnu teoretického zájmu o prozkoumání povahy a fungování tohoto epochálního společensko-politického fenoménu. Konec konců i u nás byly ještě před nedávnem častěji slyšet hlasy, které upozorňovaly, že se tím hůře budeme vymaňovat z našeho vlastního historického dědictví, pokud se nepokusíme zpětně pochopit jeho nejhlubší základy, jeho skutečnost. Nezdá se, že by se u nás – alespoň na poli sociální a politické teorie – tohoto úkolu zatím kdokoli systematicky ujal. Intelektuální kapacita je omezená a ta, která zbývá, stěží stíhá empiricky registrovat a teoreticky uspořádávat proměny a impulsy nové doby. O to patrnější je vzestup teoretického zájmu o naši minulost tam, kde kapacity jsou spíše předimenzované, v západní sociální a politické vědě.

Vedení spíše profesionální než historicko-politickou potřebou, západní myslitelé si nějaké prodlení ani nemohou dovolit. I zde je však zajímavé, že pozornost k minulosti společností sovětského typu obracejí z větší části teoretikové, kteří mají spíš blíže než dále k marxismu či k tomu, čemu se říká kritická teorie. Autor knihy *The Future that Failed* – jejíž titul je přeložitelný jako *Nepodařená budoucnost* – Johann P. Arnason, k tomuto stylu teoretického myšlení také patří. Přes značnou fyzickou odlehlost místa jeho akademického působení od západoevropských a severoamerických intelektuálních center – učí sociologii na universitě La Trobe v australském Melbourne – je poměrně známou postavou současné západní kritické sociální a politické teorie. Pojmový a teoretický kontext, který se v této tradici rozvinul, mu také do značné míry slouží k analýze a interpretaci historického předmětu jeho zájmu v recenzované knize.

Arnasonova kniha je pokusem o komplexní teoretickou analýzu zrodu, povahy, fungování a nakonec rozpadu epochálního projektu, k jehož realizaci se poprvé přistoupilo s úspěchem ruské Říjnové revoluce roku 1917 a který do značné míry určil charakter

celého 20. století v globálním měřítku. Je to kniha ambiciózní. Nejen rozsahem svého zájmu, nýbrž i zvolenými teoretickými prostředky. Přes svou otevřenou afinitu k paradigmatu kritické teorie se autor snaží zužitkovat teoretické postupy, které se vyvinuly v daleko širším rozsahu hlavního proudu moderní západní sociální teorie. Nejen to, historická a pojmově teoretická analýza daného předmětu si zde také činí nárok vnést do tohoto proudu nové teoretické impulsy, rozšířit analytické a interpretační možnosti tohoto paradigmatu či myšlenkové tradice.

O daném historickém předmětu je zde především pojednáno v kontextu teoretického diskursu o moderně. Sám autor vidí uvedení „komunistické zkušenosti“ do tohoto kontextu jako jeden z hlavních cílů své knihy. Teoretický prostor, který kniha usiluje zaplnit, je dán dosavadním malým zájmem nejrůznějších modernizačních teorií o společnosti sovětského typu. Současný historický zvrat ve většině těchto společností podle Arnasona jen zvýrazňuje mezery konceptuálního rámce, skrze který by se jejich minulost dala plodně uchopit.

Pro autora není sovětský společensko-politický systém vykojením na historické cestě modernizace, nýbrž náleží do moderny jako jedna její mutace se specifickými rysy. Přesněji řečeno, sovětský model je více než jen odbočkou na cestě modernizace, pokud jde o samotný projekt a jeho globální dosah. A je méně než tím, pokud jde o trvalost jeho aktuálních výsledků. Proto také není třeba vyvíjet k jeho zkoumání zcela zvláštní teoretický aparát. Jde pouze o to, adekvátně přizpůsobit a zdokonalit ten, který se vytvořil v průběhu zkoumání modernizačního procesu. Systematická pozornost modernosti sovětských režimů tak má z jedné strany otevřít nové perspektivy i pro modernizační teorii samotnou a z druhé strany ukázat, že západní verze modernity (bez ohledu na historický kolaps sovětských režimů) není jedinou možnou moderní alternativou.

Arnason navrhuje znovu zvážit adekvátnost pohledu, který ztotožňuje modernizaci s „westernizací“, a poukazuje přitom na jinou teoretickou paralelu, kterou je možno vést mezi modernizací a industrializací. Sovětský model pak má ilustrovat, že se vzorce moderny liší

také s ohledem na roli a váhu industrializace, jakož i na způsob, kterým je tato spjata s ostatními cíli a procesy. Neznamená to ovšem, že by téma „westernizace“ mělo být zcela opuštěno. Pouze je třeba najít k němu promyšlenější přístup. Zde autor navrhuje rozlišovat mezi civilizačním paradigmatem a civilizačním horizontem. Západní expanze diktuje paradigma dynamické a racionalizované akumulace bohatství a moci, ale tím zároveň otvírá horizont, v němž se stává zřejmým, že legitimizační rámce se v tomto západním diktátu nevyčerpávají. Rozšířený civilizační horizont pojme více alternativních forem modernizačních praktik.

Výchozí teoretický rámec je přehledně vyložen v úvodní kapitole. Jednostrannost dosavadních přístupů k danému předmětu má být překonána v několika směrech. Především je zkoumaná skutečnost vnímána v trojí rovině, z nichž žádná si nemůže klást nárok na apriorní nadřazenost. Jsou to roviny ekonomická, politická a kulturní. (I když později v textu je zvýšený důraz na politickou rovinu zkoumaného fenoménu zřetelný.) Arnason stručně rekapituluje nedostatky příslušně redukováných přístupů a přikračuje k podrobnější analýze základních modernizačních teorií. Zde hraje klíčovou analytickou úlohu pojmy diferenciacce a integrace, ale zároveň je již naznačen způsob, jakým mají být překonány jednostrannosti interpretací, jež zdůrazňují výhradně buď tradiční nebo moderní rysy zkoumaného fenoménu. Autor uznává, že pojem diferenciacce byl rozpracován a je užíván právě především v teoriích, které se snaží zdůraznit svébytnost moderních společností. Přesto usiluje navázat na teorie diferenciacce jasně rozpracovanou představou sociálního prostoru coby konfigurace ekonomické, politické a kulturní sféry. Zároveň však zakomponovává do svého teoretického pohledu na sovětský model také integrující tendence a důsledky modernizačního procesu. Snaží se postihnout, jaký unifikační rámec, jenž má sklenout pluralitu socio-kulturních sfér, je pěstován v této modernizační alternativě. Připouští, že moderna je málo integrovaná a nesnadno integrovatelná do jednotného celku. Ale za to se domnívá, že moderní situace připouští větší rozmanitost forem relativní, částečné a dočasné integrace.

Důkladně promyšlený konceptuální rámec nesupluje ovšem u Arnasona pečlivou historickou analýzu, již vlastní výklad o režimech sovětského typu začíná (kapitolou s poněkud ironickým názvem *Zdroje a součásti*). Už proto, že autorovým záměrem není morální denunciacce tohoto fenoménu, nýbrž jeho kritická analýza, nepojednává o sovětském modelu jako o principu, nýbrž vychází z jeho reálných historických podob a projevů. Zaměřuje se na sovětský model jako na sociální režim (tj. komplexní institucionální vzorec), ovšem s globálním dosahem a univerzalizujícími ambicemi. Říká, že sovětský model nemůže být adekvátně zkoumán jako realizace předem existujícího projektu. Nepopírá přitom samu existenci revolučního projektu, ale popírá (s dobrými důvody), že by se tento projekt měl stát klíčem ke zkoumání a pochopení celkové porevoluční konstelace. Doporučuje číst vlastní analýzu jako pluralistickou genealogii sovětského modelu.

Na konkrétním historickém materiálu Arnason poukazuje na prolínání tradičních a moderních prvků v sovětské skutečnosti. Pozoruhodné jsou v tomto ohledu jeho postřehy sledující určitou kontinuitu předsovětského a sovětského vývoje v hranicích daného impéria. Tady se nejen obrací k některým historikům – např. Richardu Pipesovi, který sleduje prehistorii sovětského totalitarismu na fungování carského policejního státu, nebo Robertu Tuckerovi, jenž vidí ve stalinistické revoluční strategii obnovu tradice despotického státního intervencionismu praktikovaného Ivanem Hrozným či Petrem Velikým. Snaží se obohatit historický pohled o systematickou sociologickou analýzu podmínek, které připravila historie pro nástup a rozvoj sovětské moci. Zde analýza časem zastřeně sociálně kulturní kontinuity, jež podpírala zjevný politický třesk, připomíná Tocquevillovo pojednání o návaznosti porevoluční Francie na absolutistickou monarchii. Po formálně metodické stránce pak kombinace historického a strukturálního přístupu Arnasona přibližuje jinému Francouzovi, jeho současníkovi Alainu Tourainovi. Arnason dále upozorňuje, že to není jen tradice, která intervenuje do moderny. Modernizační proces sám, jak ukazuje, tradici přetváří, reinterpretuje a reaktivuje selektivním

způsobem. Retradicionalizace vlastní skutečnosti je interním doprovodným procesem vnější tendence ke globalizaci. Vedle vlastní ruské tradice pak intervenují v revolučním a porevolučním sovětském vývoji i výzvy Západu (především ekonomické soupeření a model politické liberální demokracie) a západní revoluční tradice (především marxistická).

Autorovo zaměření na ústřední sovětskou mocnost umožňuje mj. navázat na rozbor vzájemného vztahu tradice a moderny v nové skutečnosti rozpracováním tématu tzv. imperiální modernizace. Neboť jsou to právě imperiální formace a tradice, jež jsou nejviditelněji zužitkovány modernizačním procesem sovětského typu. Zde se odvolává na studie Wallersteinovy a Eisenstadtovy a věnuje do svého výkladu i příklad Číny, v jejímž případě byl také imperiální faktor překryt a zároveň zvýrazněn sociální revolucí a radikální ideologií. Důležité je, že se snaží vzájemný kontakt impéria a revoluce analyzovat v souvislosti s dlouhodobým procesem formování státu a jeho sociálně kulturních pilířů. Usiluje přitom doložit, že dynamika mocenských struktur převládla nad dialektikou sociálních aktérů. Neboli, sociální revoluce byla absorbována imperiálním kontextem.

Tato generalizace ještě autorovi znemožňuje zahrnout do zorného pole své analýzy „neimperiální“ (periferní) případy společnosti sovětského typu. K nim se dostává až v následující kapitole *Model a jeho varianty*. Zde argumentuje, že historický proces, který vedl ke vzniku prvního a ústředního modelu, nepřinesl nakonec žádnou výraznou systémovou identitu. Naopak, současný vývoj v bývalých společnostech sovětského typu vidí jako dodatečné odhalení heterogenity, jež existovala za systematicky vnučovanou, ale strukturálně křehkou jednotou. Zde autor osvědčuje (v západní literatuře dosud spíše neobvyklý) smysl pro rozlišení historických okolností a podob sovětského modelu. Sleduje jeho expanzi z imperiálního centra do satelitů, z nichž každý ji přijímal specifickým způsobem. Pro nás je nejzajímavější Arnasonova analýza tzv. západní periferie sovětské skutečnosti, do níž spadalo i Československo. Autorovy poznámky k našemu případu nemusí být pro nás objevené.

Je ale třeba na nich ocenit smysl pro historickou přesnost a interpretační míru.

Zdůraznění heterogenity historických variant sovětského modelu na úkor jeho jednoty pak pro Arnasona narušuje i představu systémové krize, která podle mnohých zasáhla ze stejných zdrojů celý sovětský blok koncem 80. a počátkem 90. let. V poslední krátké kapitole *Krize a kolaps* se snaží dovodit, že nečekaně rychlé zhroutení sovětského modelu je lépe pochopitelné, uvědomíme-li si právě nikdy zcela nepřekonanou omezenost a křehkost jeho systémové jednoty. Nové vnější tlaky, které přišly s koncem 80. let, jen reaktivovaly desintegrační potenciál spočívající v heterogenitě lokálních podmínek. Tento pohled mj. odnímá zdroje krize ze systému samotného a umisťuje je na povrch historických podmínek. Pro Arnasona přišla zkrátka krize na systém z vnějšku. Nebyla v něm zabudovaná ve smyslu vyčerpání vývojového potenciálu nebo schopnosti zvládat interní konflikty.

Autor rozlišuje čtyři hlavní faktory intervenující v historickém kolapsu sovětského bloku jako celku. Za prvé to byly sebedestruktivní mechanismy, které si společnosti sovětského typu pěstovaly. Ty podle něj pramenily spíše ze systémové nevyváženosti než dokonalosti. Šlo především o zdůrazňování jedněch modernizačních momentů na úkor druhých, což mělo vést k napětí a konfliktům mezi jednotlivými sociokulturními sférami (ekonomikou, politikou a kulturou). Za druhé to byla akcelerující mobilizace sociálních sil proti režimům, i když tento faktor se zdá Arnasonovi retrospektivně méně důležitý než ostatním pozorovatelům. Zde rekapituluje historický vývoj vztahu státu a společnosti v jednotlivých případech a také vývoj a realizaci ideje občanské společnosti jako klíčové kategorie v tomto ohledu. Třetím faktorem byla stále zřetelnější porážka sovětského impéria ve velkém soupeření se Západem, především ekonomickém. Nakonec si všimá geopolitického aspektu dané krize a vnitřního rozdělení komunistického světa.

Arnason samozřejmě nedospívá k jakékoli obhajobě sovětského modelu. Nicméně se brání jeho fatálnímu odsouzení coby totálního historického omylu. Proto ani jeho kolaps nerámuje představou železné nutnosti, jež stojí na